

პრეზიდენტის ვეტოს ნორმატიული რეგულირება ქართულ სამართლებრივ სინამდვილეში

თანამედროვე კონსტიტუციონალიზმში უმაღლესი სახელმწიფო ხელისუფლების ორგანოებს შორის შეკავება-განონასწორების მექანიზმების არსებობა სამართლებრივი და დემოკრატიული სახელმწიფოს ერთ-ერთი ძირითადი მახასიათებელია. ხელისუფლების შტოების ურთიერთქმედება, ზღვარდადებულია კონსტიტუციით და მოიცავს მრავალ მექანიზმს, რომელთა შორის უნდა აღინიშნოს სახელმწიფოს მეთაურის უფლება, საკანონმდებლო ორგანოს მიერ მიღებულ კანონზე გამოთქვას მოტივირებული შენიშვნები და დაუბრუნოს კანონი საპარლამენტო პოლიტიკურ განხილვებს. აღნიშნულ უფლებას, რომელიც რესპუბლიკური მმართველობის ქვეყნებში ხშირად მოიხსენიება პრეზიდენტის ვეტოს სახელწოდებით, განსაკუთრებული ადგილი უკავია შეკავება-განონასწორების პრინციპის პრაქტიკული რეალიზაციის თვალსაზრისით.

ქართულ სამართლებრივ სინამდვილეში პრეზიდენტის ვეტოს უფლების კონსტიტუციონალიზება 1995 წლის კონსტიტუციის მიღებას უკავშირდება. ამ პერიოდიდან მოყოლებული, საქართველოს კონსტიტუციით განსაზღვრულმა შესაბამისმა პროცედურულმა ნესმა მრავალი ცვლილება განიცადა, საბოლოოდ კი 2017 წლის საკონსტიტუციო რეფორმის საფუძველზე ჩამოყალიბდა დღეს მოქმედი რედაქციით. აღნიშნულმა საკონსტიტუციო რეფორმამ საკანონმდებლო პროცესში პრეზიდენტის ჩართულობის ახლებური რეგულირება განაპირობა. წინამდებარე სტატიის მიზანი პრეზიდენტის ვეტოს ნორმატიულ მონესრიგებასთან დაკავშირებული საკითხების იდენტიფიცირება და მათი განხილვაა.

საკვანძო სიტყვები: პრომულგაცია, პრეზიდენტის ვეტო, პარლამენტი, მოტივირებული შენიშვნები, საკანონმდებლო პროცესი, შეკავება-განონასწორების პრინციპი.

I. შესავალი

თანამედროვე სახელმწიფოს ორგანიზაციული მოწყობა ძალაუფლების გამიჯვნის პრინციპს ეფუძნება, რომლის პრაქტიკული რეალიზება სახელმწიფოს ეფექტურ ფუნქციონირებას უზრუნველყოფს. შეკავება-განონასწორების პრინციპი, რომელიც ძალაუფლების გამიჯვნის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ელემენტია, ხელისუფლების ცენტრალური შტოების კონსტიტუციურ ფარგლებში ურთიერთქმედების სხვადასხვა მექანიზმს მოიცავს, რომელთა შორის აღსანიშნავია პრეზიდენტის უფლება, ხელი მოაწეროს და გამოაქვეყნოს კანონი ან მოტივირებული შენიშვნებით დაუბრუნოს იგი პარლამენტს (შემდგომში – პრეზიდენტის ვეტო).

პრეზიდენტის ვეტოს სამართლებრივ ბუნებასა და მის მნიშვნელობას მრავალი პოლიტიკური და სამართლებრივი ფაქტორი განაპირობებს, რომელთა პრაქტიკული რეალიზება აქცევს მას მძლავრ კომპეტენციურ იარაღად ან სიმბოლური მნიშვნელობის მქონე აქ-

* სამართლის დოქტორი, საქართველოს ეროვნული უნივერსიტეტის პროფესორი; ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ასისტენტ-პროფესორი.

** სამართლის დოქტორი, ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ასისტენტი, სულხან-საბა ორბელიანის უნივერსიტეტის ასოცირებული პროფესორი.

ტად.¹ თუმცა პოლიტიკურ ფაქტორებთან ერთად მნიშვნელოვანია ამ ინსტიტუტის სამართლებრივი რეგულირების საკითხი. სწორედ პრეზიდენტის ვეტოს ინსტიტუტის ნორმატიული მონესრიგება განსაზღვრავს არსებითად ვეტოს მოდელურ თავისებურებას და პრეზიდენტის მიერ ხელისუფლების შტოებთან ურთიერთობის ანატომიას. ამ თვალსაზრისით, აღსანიშნავია ქართული სამართლებრივი სინამდვილე, სადაც პრეზიდენტის მიერ კანონზე მოტივირებული შენიშვნების ჩამოყალიბების ინსტიტუტი მიეკუთვნება იმ საკითხთა წრეს, რომელმაც ნორმატიული თვალსაზრისით საკონსტიტუციო ცვლილებების ქარტეხილებს გაუძლო და სახელმწიფო ორგანოების საზედამხედველო უფლებამოსილებებს შორის დღემდე შეინარჩუნა განსაკუთრებული მნიშვნელობა.²

ქართულ სამართლებრივ სინამდვილეში საქართველოს პრეზიდენტისთვის ვეტოს უფლების მინიჭების კონსტიტუციონალიზება 1995 წელს საქართველოს კონსტიტუციის მიღებას უკავშირდება. პრეზიდენტის ვეტოს, როგორც საზედამხედველო უფლებამოსილების კონსტიტუციონალიზაცია მიზნად ისახავდა საქართველოში თანამედროვე კონსტიტუციონალიზმის სტანდარტების დამკვიდრებას, თუმცა ამ ნაბიჯით კანონმდებელმა პრეზიდენტის უფლებამოსილების რეგლამენტაცია და მისი ფარგლების დადგენაც განაპირობა.³

2017 წლის საკონსტიტუციო რეფორმის შედეგად მასშტაბური ცვლილებები შევიდა საქართველოს კონსტიტუციაში, რის შედეგადაც, კონსტიტუციის ახალი რედაქცია ჩამოყალიბდა. კონსტიტუციის სხვა მუხლებთან ერთად ცვლილებები შეეხო საქართველოს პრეზიდენტის მიერ კანონის ხელმოწერისა და გამოქვეყნების პროცედურასაც. საკონსტიტუციო ცვლილებების შესაბამისად, საქართველოს პრეზიდენტის ვეტოს ინსტიტუტი 2017 წლამდელი ნორმატიული მონესრიგებისგან განსხვავებული რედაქციით ჩამოყალიბდა, რაც განაპირობებს აღნიშნული საკითხისადმი მალაღ ინტერესს და საკითხის აქტუალურობას. წინამდებარე სტატიის მიზანი კვლევის ანალიტიკურ, ტელეოლოგიურ, სისტემურ და ისტორიულ მეთოდებზე დაყრდნობით საქართველოს კონსტიტუციის მოქმედი რედაქციის შესაბამისად, საქართველოს პრეზიდენტის ვეტოს სამართლებრივი მონესრიგების ძირითადი თავისებურებების განხილვა და იმ საკითხებზე ყურადღების გამახვილებაა, რომლებზეც შესაძლოა განსხვავებული მოსაზრებები არსებობდეს ქართული კონსტიტუციონალიზმის პრაქტიკასა და დოქტრინაში.

¹ ჯავახიშვილი პ., საქართველოს პრეზიდენტის ვეტოს ნორმატიული მონესრიგების ანატომია, კრებულში: „კონსტიტუციონალიზმის 800 წელი“, თბ., 2017, 116.

² საქართველოს პრეზიდენტმა საქართველოს პარლამენტს მოტივირებული შენიშვნებით პირველად 1995 წლის 21 დეკემბერს მიმართა „საპარლამენტო ფრაქციების შესახებ“ საქართველოს კანონთან მიმართებით. საქართველოს მეორე პრეზიდენტმა, 1995-2003 წლებში, საქართველოს პარლამენტის 20-მდე კანონპროექტს დაადო ვეტო, რომელთა დიდი ნაწილი საქართველოს პარლამენტმა გაითვალისწინა. 2004-2008 წლებში საქართველოს სახელმწიფოს მეთაურს საქართველოს პარლამენტისთვის მოტივირებული შენიშვნებით არ მიუმართავს, ხოლო 2008-2013 წლებში 16-ჯერ იქნა გამოყენებული ეს უფლება, რომელთა დიდი უმრავლესობა დაიძლია პარლამენტის მიერ. საქართველოს მეოთხე პრეზიდენტმა 11-ჯერ გამოიყენა ვეტოს უფლება, რომელთაგან მხოლოდ 2 გაიზიარა საქართველოს პარლამენტმა. აღსანიშნავია, რომ მეოთხე პრეზიდენტმა პირველად წარადგინა მოტივირებული შენიშვნები კონსტიტუციური კანონის პროექტის მიმართ, რომლითაც ცვლილებები შედიოდა საქართველოს კონსტიტუციაში. 2018 წლიდან დღემდე, საქართველოს მე-5 პრეზიდენტს მხოლოდ სამჯერ აქვს გამოყენებული ვეტოს უფლება. დეტალ., იხ. ჯავახიშვილი პ., საქართველოს პრეზიდენტის ვეტოს ევოლუციის ქრონიკა, კრებულში: „ავთანდილ დემეტრაშვილი 80“, თბ., 2021.

³ ჯავახიშვილი პ., საქართველოს პრეზიდენტის ვეტოს ნორმატიული მონესრიგების ანატომია, კრებულში: „კონსტიტუციონალიზმის 800 წელი“, თბ., 2017, 114.

II. პრეზიდენტის ვეტოს ინსტიტუციონალიზაციის ევოლუცია

ქართულ სამართლებრივ სინამდვილეში, საკონსტიტუციო დონეზე, პრეზიდენტის უფლება, კანონთან მიმართებით მოტივირებული შენიშვნებით მიემართა საქართველოს პარლამენტისთვის საქართველოს 1995 წლის კონსტიტუციის მიღებას უკავშირდება, რითაც საფუძველი ჩაეყარა საქართველოს პრეზიდენტსა და პარლამენტს შორის ურთიერთქმედების ერთ-ერთ მნიშვნელოვან ასპექტს და განმტკიცდა საქართველოს პრეზიდენტის უფლებამოსილების ფარგლები კანონშემოქმედებითი საქმიანობის სფეროში.⁴ აღსანიშნავია, რომ საქართველოს 1921 წლის პირველი დემოკრატიული რესპუბლიკის კონსტიტუციის რამდენიმე მუხლი განსაზღვრავდა კანონის მიღებასთან დაკავშირებულ საკითხებს. მაგალითად, კონსტიტუციის 54-ე მუხლი ადგენდა რომ – „პარლამენტის უფლებაა კანონმდებლობა“.⁵ კონსტიტუციის 53-ე მუხლის თანახმად კი პარლამენტი გამოსცემდა კანონს, დეკრეტსა და დადგენილებას. მათი გამოქვეყნების წესი კი ცალკე კანონით განისაზღვრებოდა.⁶

1995 წლის კონსტიტუციის მიღებას წინ უსწრებდა 1990-იანი წლების კვანისა-კონსტიტუციო რეფორმები, რომელსაც პოლიტიკური არასტაბილურობით ნაკარნახევი ფრაგმენტული და ქაოტური ბუნება ჰქონდა. ამ პერიოდში მოქმედი პრეზიდენტის (სახელმწიფო მეთაურის) საკონტროლო-საზედამხედველო უფლებამოსილებები უნიკალური შინაარსით გამოირჩევა და ზუსტი ანალოგი არ მოეძებნება იმ პერიოდის საზღვარგარეთის ქვეყნების საკონსტიტუციო სინამდვილეში.

საქართველოს კანონმდებლობაში პირველად ვეტოს ინსტიტუტის რეგლამენტირება განხორციელდა 1991 წლის 14 აპრილის საქართველოს რესპუბლიკის კანონით „საქართველოს რესპუბლიკის პრეზიდენტის თანამდებობის დანესებისა და მასთან დაკავშირებით საქართველოს რესპუბლიკის კონსტიტუციაში ცვლილებებისა და დამატებების შეტანის შესახებ“,⁷ რომლითაც საქართველოს ისტორიაში პირველად სახელმწიფოს მეთაურს მიენიჭა კანონზე სუსპენზიური, შეყოვნებითი ვეტოს უფლება.⁸ საქართველოს პრეზიდენტი აღიჭურვა უფლებით, უარი ეთქვა კანონპროექტის ხელმოწერაზე და ორი კვირის ვადაში დაებრუნებინა იგი საკანონმდებლო ორგანოში მოტივირებული შენიშვნებით. თუ უზენაესი საბჭო წევრთა ხმების ორი მესამედის უმრავლესობით დაადასტურებდა მიღებულ გადაწყვეტილებას, პრეზიდენტს ხელი უნდა მოეწერა კანონპროექტისთვის ან გაეტანა იგი რეფერენდუმზე.

კანონის ხელმოწერისა და გამოქვეყნების პროცედურას განსაზღვრავს 1992 წლის საქართველოს რესპუბლიკის კანონი „სახელმწიფო ხელისუფლების შესახებ“, რომელიც საკონსტიტუციოსამართლებრივი საკითხების ფრაგმენტული მონესრიგების გამო „მცირე კონსტიტუციად“ მოიხსენიება.⁹ აღნიშნული კანონის მე-13 მუხლის შესაბამისად, კანონის გამოქვეყნების წინაპირობა პარლამენტის სპიკერისა და იმ პერიოდში საქართველოში არსებული

⁴ იქვე.

⁵ საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის კონსტიტუცია, 1921, მუხლი 54.

⁶ იქვე, მუხლი 53.

⁷ საქართველოს რესპუბლიკის კანონი „საქართველოს რესპუბლიკის პრეზიდენტის თანამდებობის დანესებისა და მასთან დაკავშირებით საქართველოს რესპუბლიკის კონსტიტუციაში ცვლილებებისა და დამატებების შეტანის შესახებ“, 1992.

⁸ ჯავახიშვილი პ., საქართველოს პრეზიდენტის ვეტოს ნორმატიული მონესრიგების ანატომია, კრებულში: „კონსტიტუციონალიზმის 800 წელი“, თბ., 2017, 114.

⁹ საქართველოს რესპუბლიკის კანონი „სახელმწიფო ხელისუფლების შესახებ“, 1992.

უნიკალური ინსტიტუტის – პარლამენტის თავმჯდომარე – სახელმწიფოს მეთაურის¹⁰ ხელმოწერა იყო. მე-17 მუხლის მე-4 პუნქტის შესაბამისად, სახელმწიფოს მეთაური ხელს აწერდა კანონს, თუმცა შეეძლო არაუგვიანეს ათი დღისა „თავისი მოსაზრებებით“ დაებრუნებინა იგი პარლამენტში „ხელახალი განხილვისა და კენჭისყრისათვის“, ხოლო თუ პარლამენტი კანონის მიღებისთვის დადგენილი იმავე პროცედურით დაადასტურებდა წინა გადანყვეტილებას, კანონს ხელს აწერდა პარლამენტის თავმჯდომარე.¹¹ იდენტური წესი განისაზღვრა 1994 წელს მიღებული საქართველოს პარლამენტის რეგლამენტიც.¹²

განსახილველი ინსტიტუტის სამართლებრივ ბუნებაზე სრულყოფილი წარმოდგენის შესაქმნელად მნიშვნელოვანია პრეზიდენტის ვეტოს სამართლებრივი რეგულირების ევოლუციური პროცესის შეფასება. ამ თვალსაზრისით აღსანიშნავია საქართველოს 1995 წლის კონსტიტუციის პირვანდელი რედაქცია და მასში დღემდე განხორციელებული ცვლილებების ანალიზი.

საქართველოს კონსტიტუციის პირვანდელი რედაქციის 68-ე მუხლი ადგენდა კანონის ხელმოწერისა და გამოქვეყნების პროცედურას, რომელიც ასევე ითვალისწინებდა საქართველოს პრეზიდენტის ამ პროცესში ჩართულობის შესახებ რამდენიმე დებულებას. ამ პერიოდის საკონსტიტუციო რედაქცია კლასიკური, სუსპენზიური ვეტოს უფლებას ანიჭებდა საქართველოს პრეზიდენტს, რომლის დაძლევაც საკანონმდებლო ორგანოს შეეძლო სამართლებრივ აქტზე პარლამენტის წევრთა გაზრდილი რაოდენობის მხარდაჭერის შემთხვევაში. ამ ნორმის ავთენტურმა რედაქციამ საკონსტიტუციო რეფორმების ფარგლებში, 2017 წლის საკონსტიტუციო რეფორმამდე სულ სამჯერ: 2004, 2010 და 2011 წლებში განიცადა ცვლილება. თუმცა აღნიშნული ცვლილებები მხოლოდ კანონის ხელმოწერასა და გამოქვეყნებასთან დაკავშირებულ ცალკეულ პროცედურულ დეტალებს შეეხებოდა, მაგალითად, ვეტოს დაძლევისთვის საჭირო პარლამენტის წევრთა ხმების რაოდენობასა და პროცედურულ ვადებს.¹³ 2017 წლის საკონსტიტუციო რეფორმამ კი განსაზღვრა საქართველოს პრეზიდენტის ვეტოს ინსტიტუტის ახლებური მოწესრიგება და პრეზიდენტის განსხვავებული როლი ამ პროცესში.

III. პრეზიდენტის ვეტოს სამართლებრივი მოწესრიგების ძირითადი ელემენტები

საქართველოს კონსტიტუციის მოქმედი რედაქცია საქართველოს პრეზიდენტს უფლებას ანიჭებს ხელი მოაწეროს და გამოაქვეყნოს კანონი ან მოტივირებული შენიშვნებით დაუბრუნოს პარლამენტს. აღნიშნული უფლება მხოლოდ სუსპენზიური ბუნებისაა და პარლამენტს მისი დაძლევის შესაძლებლობა აქვს, თუმცა იგი მიეკუთვნება საქართველოს პარლა-

¹⁰ აღსანიშნავია, რომ მაშინდელი საქართველოს სახელმწიფო მმართველობის თავისებური ფორმის გათვალისწინებით, პარლამენტის თავმჯდომარე და სახელმწიფოს მეთაური ერთ თანამდებობას წარმოადგენდა.

¹¹ იქვე, მე-17 მუხლის მე-4 პუნქტი.

¹² საქართველოს პარლამენტის რეგლამენტი, 1994, მუხლი 56.

¹³ 2004 წლის საკონსტიტუციო რეფორმით, კონსტიტუციის 68-ე მუხლით კანონპროექტის პრეზიდენტისთვის გადაგზავნის ვადა 5-დან 7 დღემდე გაიზარდა. 2010 წლის ცვლილებით შეიცვალა ცალკეულ კანონებზე ვეტოს დაძლევისთვის საჭირო ხმების რაოდენობა და ორგანულ კანონზე პარლამენტის წევრთა სიითი შემადგენლობის 3/5-ით განისაზღვრა, ხოლო კონსტიტუციური კანონზე 2/3-ით. 2011 წლის ცვლილებაც სწორედ კონსტიტუციურ კანონზე ხმების რაოდენობას შეეხო.

მენტის საკანონმდებლო ფუნქციაზე პრეზიდენტის მნიშვნელოვან საზედამხებველო უფლებამოსილებას, რომელიც გარკვეულწილად, მოიაზრება როგორც ძლიერი, უმრავლესობაში მყოფი პოლიტიკური კლასისგან მოქალაქეთა უფლების დაცვის ძლიერ ინსტრუმენტად.¹⁴ ამ ინსტიტუტის საკონსტიტუციო და სარეგლამენტო მოწესრიგება მრავალფეროვანი ასპექტებით ხასიათდება, როგორც ნორმატიული, ისე პრაქტიული რეალიზაციის თვალსაზრისით, რის გამოც, მიზანშეწონილია მისი დეტალური განხილვა.

1. კანონის პრეზიდენტისთვის გადაგზავნა

საქართველოს კონსტიტუციის 46-ე მუხლის პირველი პუნქტის შესაბამისად, საქართველოს პარლამენტის მიერ მიღებული კანონი 10 დღის ვადაში გადაეცემა საქართველოს პრეზიდენტს, რომელიც 2 კვირის ვადაში ხელს აწერს და აქვეყნებს მას. 2017 წლის საკონსტიტუციო რეფორმამდე, საქართველოს კონსტიტუცია პარლამენტის მიერ მიღებული კანონპროექტის პრეზიდენტისთვის გადაცემის 7 დღიან ვადას ადგენდა, რომელიც 10 დღის ვადაში იღებდა შესაბამის გადანყვეტილებას. ამდენად, საკონსტიტუციო ცვლილებების შედეგად, კანონპროექტის პრეზიდენტისთვის გადაცემისა და მის მიერ შესაბამისი გადანყვეტილების მიღების ვადები შეიცვალა. ამასთან, საკონსტიტუციო ცვლილებებამდე ვადების ათვლისას მხედველობაში არ მიიღებოდა უქმე და დასვენების დღეები.¹⁵ რაც შეეხება მოქმედ სამართლებრივ მოწესრიგებას, საქართველოს პარლამენტის რეგლამენტი ადგენს, რომ ვადები, რომლებიც საქართველოს კონსტიტუციით დღეებით არის განსაზღვრული, გულისხმობს კალენდარულ დღეებს.¹⁶ აღნიშნული საკითხი ანალოგიურად არის განსაზღვრული ასევე „ნორმატიული აქტების შესახებ“ საქართველოს ორგანული კანონის მიხედვითაც.¹⁷

აღსანიშნავია, რომ საკონსტიტუციო ცვლილება ასევე შეეხო, ერთი შეხედვით ტერმინოლოგიურ, თუმცა მნიშვნელოვან სამართლებრივ ნიუანსს – საქართველოს პრეზიდენტს გადაეცემა „კანონი“ და არა „კანონპროექტი“. საქართველოს კონსტიტუციის შესაბამისად, საქართველოს პარლამენტი უმაღლესი საკანონმდებლო ორგანოა და ამდენად კანონშემოქმედება მისი უფლებამოსილებაა. ნორმის მხოლოდ გრამატიკული მეთოდით განმარტებითაც კი ნათელია, რომ საქართველოს პრეზიდენტისთვის „კანონპროექტის“ გადაგზავნა, რასაც 2017 წლამდელი რედაქცია ითვალისწინებდა, „კანონად ქცევის“ წინაპირობად სწორედ პრეზიდენტის ხელმოწერასა და გამოქვეყნებას ადგენდა. ავტორთა მოსაზრებით კი კონსტიტუციის აღნიშნული ჩანაწერი შეუსაბამო იყო ძალაუფლების ინსტიტუციური და ფუნქციური გამიჯვნის პრინციპებთან და არ შეესაბამებოდა საზღვარგარეთის ქვეყნების პრაქტიკას, სადაც პრეზიდენტს ხელმოსაწერად ეგზავნება კანონი და არა კანონპროექტი.¹⁸

¹⁴ *ძამაშვილი ბ.*, ვეტოს უფლებით პრეზიდენტის აღჭურვის მიზანშეწონილობა საქართველოში არსებულ სამართლებრივ და პოლიტიკურ რეალობაში, „სტრუქტურული სამართლებრივი ჟურნალი“, 2013, 99.

¹⁵ იხ., 2017 წლის 13 ოქტომბრის კონსტიტუციური კანონის ამოქმედებამდე მოქმედი „ნორმატიული აქტების შესახებ“ საქართველოს კანონის მე-6 მუხლი.

¹⁶ იხ., საქართველოს პარლამენტის რეგლამენტის მე-4 მუხლი.

¹⁷ იხ., „ნორმატიული აქტების შესახებ“ საქართველოს კანონის მე-6 მუხლი.

¹⁸ *პაპაშვილი თ.*, პრეზიდენტის ვეტოს უფლება: განზომილება და კონტექსტი, სახელმწიფო მმართველობის მოდელები: საქართველოს საკონსტიტუციო სინამდვილე და პერსპექტივა, *გეგუნავა დ. (რედ.)*, რედაქტორობით, თბ., 2016, 28.

2. პრეზიდენტის მიერ კანონის ხელმოწერაზე უარი

საქართველოს კონსტიტუციის 46-ე მუხლის მეორე პუნქტის შესაბამისად, საქართველოს პრეზიდენტი 2 კვირის ვადაში ხელს აწერს და აქვეყნებს კანონს ან მოტივირებული შენიშვნებით უბრუნებს პარლამენტს. თუმცა, კონსტიტუციის იმავე, 46-ე მუხლის მე-6 პუნქტი ადგენს, რომ თუ პრეზიდენტმა კონსტიტუციის 46-ე მუხლის მე-2 პუნქტით განსაზღვრული არც ერთი ქმედება არ განახორციელა (არ მოაწერა ხელი კანონს და არ გამოაქვეყნა იგი) და არც მეორე (მოტივირებული შენიშვნებით არ დაუბრუნა პარლამენტს) ამ შემთხვევაში კანონს ხელს აწერს პარლამენტის თავმჯდომარე.

ამ თვალსაზრისით, 2017 წლის საკონსტიტუციო რეფორმამდე მოქმედი ნორმა განსხვავებული რედაქციით იყო ჩამოყალიბებული, რომელიც მხოლოდ ზოგადი ფორმულირებით შემოიფარგლებოდა. კონსტიტუციის 68-ე მუხლის მე-5 პუნქტი ადგენდა, რომ თუ პრეზიდენტი დადგენილ ვადაში არ გამოაქვეყნებდა კანონს, მას ხელს აწერდა პარლამენტის თავმჯდომარე და არ იყო მითითება ამ მუხლის შესაბამის პუნქტებზე. ამავდროულად, 68-ე მუხლის (2017 წლამდელი რედაქციით) მე-5 პუნქტი კონსტიტუციის იმ პუნქტის შემდეგ იყო ჩამოყალიბებული, რომელიც მოტივირებული შენიშვნების დაძლევის პროცედურას განსაზღვრავდა. შესაბამისად, აღნიშნული განმარტებოდა იმგვარად, რომ იგი მიემართებოდა იმ შემთხვევას, როდესაც პარლამენტმა დაძლია პრეზიდენტის მოტივირებული შენიშვნები, პრეზიდენტს ხელახლა გადაუგზავნა თავდაპირველად მიღებული კანონი და თავის მხრივ, პრეზიდენტმა ამის შემდეგ არ მოაწერა ხელი კანონს.

დღევანდელი რედაქცია პირდაპირ ადგენს, რომ თუ პრეზიდენტი არ განახორციელებს კონსტიტუციის 46-ე მუხლის მე-2 პუნქტით განსაზღვრული მოქმედებიდან ერთ-ერთს მაინც, ისევე როგორც კონსტიტუციის იმავე მუხლის მე-3, მე-4 და მე-5 პუნქტებით განსაზღვრულ მოქმედებას, აღნიშნული პრაქტიკაში განმარტება არა როგორც კონსტიტუციის ნორმის დარღვევა, არამედ პრეზიდენტის კონსტიტუციური გადაწყვეტილება ამგვარი ქმედების განხორციელებაზე უარის თაობაზე და შედეგად პარლამენტის თავმჯდომარე შეიძენს უფლებამოსილებას, ხელი მოაწეროს და გამოაქვეყნოს კანონი, რისი არაერთი შემთხვევაც ყოფილა.¹⁹ ამდენად, 46-ე მუხლის მე-6 პუნქტით განსაზღვრული შედეგები მიემართება არა მხოლოდ პარლამენტის მიერ ვეტოს დაძლევის შემდეგ კანონპროექტის პრეზიდენტის მიერ ხელმოწერას, არამედ იმ შემთხვევასაც, როცა პრეზიდენტი არც მოტივირებულ შენიშვნებს აყალიბებს და არც ხელს აწერს კანონს.

3. მოტივირებული შენიშვნების ჩამოყალიბება

საქართველოს კონსტიტუციის თანახმად, პრეზიდენტი აღჭურვილია უფლებით, კანონი მოტივირებული შენიშვნებით დაუბრუნოს პარლამენტს. თავის მხრივ, საქართველოს პარლამენტის რეგლამენტის 122-ე მუხლის მე-2 პუნქტი ადგენს, რომ საქართველოს პრეზიდენტის

¹⁹ 2012 წლის 28 დეკემბერს მიღებულ „ამნისტიის შესახებ“ საქართველოს კანონს საქართველოს პარლამენტის თავმჯდომარემ მოაწერა ხელი. ასევე, საქართველოს პარლამენტის თავმჯდომარემ მოაწერა ხელი 2018 წლის 21 თებერვალს მიღებულ „მაუნყებლობის შესახებ“ საქართველოს კანონში ცვლილების შეტანის თაობაზე“ საქართველოს კანონს. საქართველოს პარლამენტის თავმჯდომარემ, მოაწერა ხელი 2022 წლის 6 სექტემბერს მიღებულ „საქართველოს სისხლის სამართლის საპროცესო კოდექსში ცვლილების შეტანის შესახებ“ საქართველოს კანონს.

მოტივირებული შენიშვნები კანონპროექტის სახით უნდა იყოს ჩამოყალიბებული. შესაბამისად, საქართველოს პრეზიდენტი, გარდა მოტივირებული შენიშვნებისა, რომელშიც აღწერილია ის კრიტიკული მოსაზრებები, რომელიც პარლამენტის მიერ მიღებულ კანონთან მიმართებით აქვს, საქართველოს პარლამენტს წარუდგენს კანონპროექტს, რომელშიც ფორმულირებულია წარდგენილი მოტივირებული შენიშვნები. შესაბამისად, პარლამენტს მოტივირებული შენიშვნებით წარედგინება ის არგუმენტაცია, თუ რატომ არ იზიარებს პრეზიდენტი პარლამენტის მიერ მიღებულ და მისთვის გადაგზავნილ საკანონმდებლო ცვლილებებს. მოტივირებული შენიშვნების შესაბამისად ჩამოყალიბებული კანონპროექტი ეფუძნება პრეზიდენტის შეთავაზებებსა და რეკომენდაციებს კანონთან მიმართებით. ეს შეიძლება იყოს საკითხის მონესრიგების ალტერნატიული ვერსია, ან ცვლილებებამდე მოქმედი მონესრიგების შეთავაზება. თუმცა, პრობლემური შეიძლება იყოს შემთხვევა, როდესაც ინიცირებულია პირველადი კანონი, რომლის მოქმედი რედაქცია არ არსებობს და არც ალტერნატიული მონესრიგება არის მიჩნეული მიზანშეწონილად. შესაბამისად, პრეზიდენტს მიაჩნია, რომ პარლამენტის მიერ მიღებული საკანონმდებლო ცვლილებები არ არის გასაზიარებელი და ამის არგუმენტაციას მოტივირებულ შენიშვნებში აყალიბებს, თუმცა კანონპროექტის სახით ვერც მოქმედი რედაქციის შენარჩუნებას შესთავაზებს და ვერც ალტერნატიულ მონესრიგებას.

აღსანიშნავია, რომ საქართველოს პრეზიდენტი მოკლებულია შესაძლებლობას მხოლოდ ნაწილობრივ გამოიყენოს ვეტოს უფლება კანონზე. კერძოდ, პრეზიდენტი მოტივირებულ შენიშვნებს აყალიბებს მთლიანად კანონთან მიმართებით და არ შეუძლია კანონის ნაწილს ვეტო დაადოს, მეორე ნაწილს კი ხელი მოაწეროს და გამოაქვეყნოს. მოტივირებული შენიშვნები ერთიანი სახით ყალიბდება და ეფუძნება კანონის, როგორც ერთი მთლიანობის აღქმას. აღნიშნულისგან განსხვავდება ის შემთხვევა, როცა პრეზიდენტისთვის ხელმოსაწერად წარდგენილია რამდენიმე კანონი (საკანონმდებლო პაკეტი). იმ შემთხვევაში თუ პრეზიდენტი ერთ საკანონმდებლო პაკეტში გაერთიანებული რამდენიმე კანონიდან მხოლოდ ნაწილს მიიჩნევს „პრობლემურად“, მას შეუძლია მხოლოდ ამ კანონებთან მიმართებით ჩამოაყალიბოს მოტივირებული შენიშვნები, დანარჩენს კი ხელი მოაწეროს (და ეს იმ შემთხვევაში, თუ ჩამოყალიბებული მოტივირებული შენიშვნები ამის შესაძლებლობას იძლევა).

და ბოლოს, პრაქტიკული რეალიზაციის თვალსაზრისით პრობლემური შესაძლოა იყოს შემთხვევა, როცა საქართველოს პრეზიდენტს ეგზავნება კონკრეტულ კანონში პარლამენტის მიერ მიღებული ცვლილებები, რომელსაც არ იზიარებს პრეზიდენტი და მოტივირებული შენიშვნებით უბრუნებს მას პარლამენტს. თუმცა, პრეზიდენტის მიერ პარლამენტისთვის გადაგზავნილი საკითხის ალტერნატიული მონესრიგება (პრეზიდენტის მოტივირებული შენიშვნები) გარდა იმ ერთ კანონში ცვლილებისა, საჭიროებს ასევე სხვა საკანონმდებლო აქტში ცვლილებასაც. საგულისხმოა, რამდენადაა შესაძლებელი, საკითხის სრულყოფილად მონესრიგებისთვის, პრეზიდენტის მიერ დამატებით ახალ საკანონმდებლო აქტში ცვლილებების პროექტის მომზადება და წარდგენაც? მით უმეტეს, რომ საქართველოს კონსტიტუცია საქართველოს პრეზიდენტს არ ანიჭებს საკანონმდებლო ინიციატივის უფლებას.

4. მოტივირებული შენიშვნების პარლამენტში განხილვა

საქართველოს კონსტიტუციის შესაბამისად, შემდგომი პროცედურა გულისხმობს საქართველოს პრეზიდენტის მოტივირებული შენიშვნების პარლამენტის მიერ განხილვას. კერძოდ, თუ საქართველოს პრეზიდენტი მოტივირებული შენიშვნებით დაუბრუნებს კანონს

პარლამენტს, ეს უკანასკნელი კენჭს უყრის საქართველოს პრეზიდენტის შენიშვნებს, რომელიც პარლამენტის პლენარულ სხდომაზე განიხილება და მიიღება ერთი მოსმენით. პირველ რიგში კენჭი ეყრება საქართველოს პრეზიდენტის მიერ მოტივირებული შენიშვნებით დაბრუნებულ კანონს, ხოლო შემდეგ – კანონის პირვანდელ რედაქციას.²⁰ თუ მოტივირებულ შენიშვნებს გაიზიარებს პარლამენტი,²¹ კანონის საბოლოო რედაქცია 5 დღის ვადაში გადაეცემა საქართველოს პრეზიდენტს, რომელიც 5 დღის ვადაში ხელს აწერს და აქვეყნებს მას. თუ პარლამენტი არ იზიარებს პრეზიდენტის მოტივირებულ შენიშვნებს, კენჭი ეყრება კანონის პირვანდელ რედაქციას. კანონის მხარდაჭერის შემთხვევაში იგი 3 დღის ვადაში გადაეცემა საქართველოს პრეზიდენტს, რომელიც 5 დღის ვადაში ხელს აწერს და აქვეყნებს მას. იმ შემთხვევაში, თუ პარლამენტმა არც პრეზიდენტის მოტივირებული შენიშვნები გაიზიარა და ვერც თავდაპირველად მიღებულმა კანონმა ვერ დააგროვა ხმათა საჭირო რაოდენობა, ამ შემთხვევაში კანონი უარყოფილად ჩაითვლება.

საქართველოს კანონმდებლობის შესაბამისად, საქართველოს პრეზიდენტის მოტივირებული შენიშვნების განხილვის პროცედურა ლავირების შესაძლებლობას არ იძლევა, რამდენადაც პრეზიდენტის მოტივირებული შენიშვნების გაზიარება შესაძლებელია სრულად და არა ნაწილობრივ. კერძოდ, საქართველოს პრეზიდენტის შენიშვნებს და მის მიერ წარმოდგენილ კანონპროექტს კენჭი ეყრება ერთიანად. ამდენად, თუ საქართველოს პარლამენტს წარედგინა რამდენიმე მოტივირებული შენიშვნა, ამ უკანასკნელმა ან სრულად უნდა გაიზიაროს წარმოდგენილი შენიშვნები ან სრულად უარი თქვას მათ გაზიარებაზე, რამაც შესაძლოა ხელი შეუშალოს პოლიტიკური დიალოგის პროცესს და უკეთესი საკანონმდებლო მონესრიგების შექმნის მიზნით შეთანხმებას ხელისუფლების შტოებს შორის.²²

5. პრეზიდენტის მოტივირებული შენიშვნები კონსტიტუციურ კანონთან მიმართებით

კონსტიტუციის მოქმედი რედაქცია ძირითადი კანონის გადასინჯვის ორ განსხვავებულ გზას ადგენს. კონსტიტუციის გადასინჯვის პროცესში ე.წ. „პლურალური ვოტუმის“ პრინციპი დამკვიდრდა, რომელიც კონსტიტუციის გადასინჯვაში არჩევნების ჩართვასა და შედეგად, კონსტიტუციური კანონის ორი მოწვევის პარლამენტის მიერ მიღებას გულისხმობს. კერძოდ, კონსტიტუციური კანონი მიღებულად ჩაითვლება პარლამენტის მიერ პროექტის სამი მოსმენით განხილვისა და სრული შემადგენლობის არანაკლებ ორი მესამედის მიერ მისი მხარდაჭერის შემთხვევაში. თუმცა პრეზიდენტს კონსტიტუციური კანონი ხელმოსაწერად გადაეცემა მომდევნო მოწვევის პარლამენტის მიერ პროექტის ერთი მოსმენით განხილვიდან და სრული შემადგენლობის არანაკლებ ორი მესამედის მიერ მისი უცვლელად დამტკიცებიდან 10 დღის ვადაში.²³

²⁰ იხ. საქართველოს პარლამენტის რეგლამენტის 122-ე მუხლის მე-3 პუნქტი.

²¹ აღსანიშნავია, რომ საქართველოს კონსტიტუციის 66-ე მუხლის მე-7 პუნქტის შესაბამისად, პარლამენტის მიერ სახელმწიფო ბიუჯეტის კანონზე საქართველოს პრეზიდენტის შენიშვნების გაზიარება დასაშვებია მხოლოდ მთავრობის თანხმობით.

²² ნაწილობრივი გაზიარების შესაძლებლობის შემთხვევაში პრობლემური შესაძლოა იყოს საკითხი: პრეზიდენტის მოტივირებული შენიშვნების მხოლოდ ნაწილის გაზიარება პარლამენტის მიერ, პრეზიდენტის ვეტოს გაზიარებად უნდა იქნეს მიჩნეული თუ მის გაუზიარებლობად, და რა პროცედურით უნდა მოხდეს მისი განხილვა.

²³ იხ. შესავალი საქართველოს საკონსტიტუციო სამართალში, დ. გეგენავას რედაქტორობით, სულხან-საბა ორბელიანის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, თბ., 2019, 31.

კონსტიტუციის გადასინჯვის მეორე გზა პარლამენტის მიერ კონსტიტუციური კანონის ხმების 3/4-ის უმრავლესობით მიღებას გულისხმობს. საქართველოს კონსტიტუციის თანახმად, კონსტიტუციური კანონი, რომელსაც მხარს დაუჭერს პარლამენტის სრული შემადგენლობის არანაკლებ სამი მეოთხედი საქართველოს პრეზიდენტს ხელმოსაწერად გადაეცემა და ხელს აწერს კონსტიტუციის 46-ე მუხლით დადგენილ ვადაში და დადგენილი წესით. კერძოდ, საქართველოს პარლამენტის კონსტიტუციური კანონი მიღებიდან 10 დღის ვადაში გადაეგზავნება პრეზიდენტს, რომელიც 2 კვირის ვადაში იღებს გადაწყვეტილებას.

კონსტიტუციაში ცვლილების შეტანის შესახებ კონსტიტუციურ კანონს, რომელიც პარლამენტმა მიიღო სრული შემადგენლობის არანაკლებ ორი მესამედის უმრავლესობით, საქართველოს პრეზიდენტი ხელს აწერს და აქვეყნებს გადაცემიდან 5 დღის ვადაში, პარლამენტისთვის შენიშვნებით დაბრუნების უფლების გარეშე. ორი მონვევის პარლამენტის მიერ დამტკიცებული საკონსტიტუციო ცვლილებების მიმართ პრეზიდენტის ვეტოს უფლების დადგენა, როგორც ჩანს, კანონმდებელმა არ მიიჩნია რაციონალურად, მით უმეტეს, რომ მეორე მონვევის პარლამენტი კანონს მხოლოდ ამტკიცებს ერთი მოსმენით და მასში ცვლილების შეტანა არ შეუძლია.

და ბოლოს, საინტერესოა, ტერიტორიული მთლიანობის აღდგენასთან დაკავშირებულ კონსტიტუციურ კანონთან მიმართებაში მოტივირებული შენიშვნების საკითხი. კონსტიტუციის შესაბამისად, კონსტიტუციური კანონი, რომელიც უკავშირდება ტერიტორიული მთლიანობის აღდგენას, მიიღება პარლამენტის სრული შემადგენლობის არანაკლებ ორი მესამედის უმრავლესობით და საქართველოს პრეზიდენტს ხელმოსაწერად გადაეცემა არა 77-ე მუხლით დადგენილი წესით (მომდევნო მონვევის პარლამენტის მიერ ერთი მოსმენით განხილვისა და დამტკიცების შემდეგ), არამედ 46-ე მუხლით დადგენილ, 10 დღის ვადაში.

ამდენად, მნიშვნელოვანია განისაზღვროს, უნდა გავრცელდეს თუ არა მასზე ის დანაწესი, რომელიც პრეზიდენტს არ ანიჭებს უფლებამოსილებას პარლამენტის წევრთა ორი მესამედის უმრავლესობით მიღებულ კონსტიტუციურ კანონზე მოტივირებული შენიშვნებით მიმართოს პარლამენტს. „საქართველოს კონსტიტუციაში ცვლილების შეტანის შესახებ“ კონსტიტუციური კანონის განმარტებით ბარათში აღნიშნულია, რომ ვეტოს უფლებას არ ექვემდებარება ტერიტორიული მთლიანობის აღდგენასთან დაკავშირებული კონსტიტუციური კანონი,²⁴ ვინაიდან „არაგონივრულად ჩაითვალოს აღნიშნულ საკითხზე მიღებული კონსტიტუციური კანონის ამოქმედების შეყოვნება საპრეზიდენტო ვეტოს საშუალებით“,²⁵ თუმცა შესაძლოა, სხვადასხვა ავტორის მიერ, აღნიშნული ნორმის სამართლებრივი მონესრიგების სხვაგვარი ინტერპრეტაციაც მოხდეს.

6. კანონის ხელმოწერა და გამოქვეყნება

კონსტიტუციის თანახმად, პრეზიდენტის მიერ კანონის ხელმოწერის შემდეგ იგი იგზავნება გამოსაქვეყნებლად. „ნორმატიული აქტების შესახებ“ საქართველოს ორგანული კანონის თანახმად, ნორმატიული აქტები ელექტრონული ფორმით ქვეყნდება სსიპ – „საქართველოს

²⁴ 2017 წლის 13 ოქტომბრის კონსტიტუციური კანონის „საქართველოს კონსტიტუციაში ცვლილების შეტანის შესახებ“ განმარტებითი ბარათი, იხ. <<https://info.parliament.ge/file/1/BillReviewContent/152295>> [25.02.2023]

²⁵ კობახიძე ი., კონსტიტუციური სამართალი, პირველი გამოცემა, თბ., 2019, 290.

საკანონმდებლო მაცნეს“ ვებგვერდზე. ნორმატიული აქტის ოფიციალურ გამოქვეყნებად ითვლება მისი სრული ტექსტის „საქართველოს საკანონმდებლო მაცნეს“ ვებგვერდზე პირველად გამოქვეყნება. კანონი ძალაში შედის ოფიციალურ ორგანოში მისი გამოქვეყნებიდან მე-15 დღეს, თუ იმავე კანონით სხვა ვადა არ არის დადგენილი. „ნორმატიული აქტი ძალაში შედის გამოქვეყნებისთანავე“ გულისხმობს, რომ ნორმატიული აქტი ძალაში შედის გამოქვეყნების დღეს, 24 საათზე.

თუ საქართველოს პრეზიდენტი დადგენილ ვადაში არც შენიშვნებით დაუბრუნებს პარლამენტს კანონს და არც გამოაქვეყნებს მას, პარლამენტის თავმჯდომარე ვადის ამონურვიდან 5 დღის ვადაში ხელს აწერს კანონს. მოცემულ შემთხვევაში დასადგენია რას გულისხმობს და რატომ უთითებს კონსტიტუცია შესაბამისი ვადის ამონურვაზე და რა ხდება იმ შემთხვევაში თუ იმთავითვე ცხადია (წინასწარ განცხადებულია ან პრეზიდენტისთვის გადაგზავნის დღესვე გახდა ცნობილი), რომ პრეზიდენტი არ აწერს ხელს კანონს? აღნიშნული კონსტიტუციური ჩანაწერის თანახმად, პარლამენტის თავმჯდომარე მხოლოდ პრეზიდენტისთვის კონსტიტუციით განსაზღვრული ვადის ამონურვის შემდეგ 5 დღის განმავლობაში აწერს ხელს კანონს. ამასთან, საქართველოს კანონმდებლობა არ განსაზღვრავს რა სამართლებრივი შედეგი დგება, თუ საქართველოს პარლამენტის თავმჯდომარე ამ შემთხვევაში ხელს არ მოაწერს და გამოაქვეყნებს კანონს დადგენილ ვადაში. ლოგიკურია ვარაუდი, რომ კანონზე არ იქნება საქართველოს კანონმდებლობით საკანონმდებლო აქტისთვის განსაზღვრული ერთ-ერთი სავალდებულო რეკვიზიტი – უფლებამოსილი პირის ხელმოწერა და შესაბამისად, კანონი ვერ შეიძენს სავალდებულო იურიდიულ ძალას.

V. დასკვნა

საქართველოს პრეზიდენტის მიერ კანონის ხელმოწერა და გამოქვეყნება მისი ექსკლუზიური საკონსტიტუციო უფლებამოსილებაა, რომელიც ყველაზე მკაფიოდ განსაზღვრავს ქართულ პოლიტიკურ სისტემაში პრეზიდენტსა და საკანონმდებლო ორგანოს შორის ურთიერთობის სამართლებრივ ბუნებას. კონკრეტულ კანონზე პრეზიდენტის მიერ მოტივირებული შენიშვნების ჩამოყალიბება და პარლამენტისთვის წარდგენა დამატებითი საშუალებაა, კიდევ ერთხელ მოექცეს კანონი საპარლამენტო პოლიტიკური ორგანოს დისკურსში. ზემოაღნიშნულის გათვალისწინებით, მნიშვნელოვანია, პრეზიდენტის ვეტოს ნორმატიული მონესრიგება და მისი ერთგვაროვანი განმარტება. წინამდებარე სტატიის მიზანი საქართველოს კონსტიტუციის არსებული რედაქციის შესაბამისად, სწორედ პრეზიდენტის ვეტოს სამართლებრივი რეგულირების ძირითად ასპექტებზე ფოკუსირება და ისეთი თავისებურებების იდენტიფიცირება იყო, რომელიც კანონის ხელმოწერასა და გამოქვეყნებას, მოტივირებული შენიშვნების ფორმირებას და საპარლამენტო განხილვას უკავშირდება.

ბიბლიოგრაფია:

1. საქართველოს რესპუბლიკის კანონი „საქართველოს რესპუბლიკის პრეზიდენტის თანამდებობის დანესებისა და მასთან დაკავშირებით საქართველოს რესპუბლიკის კონსტიტუციაში ცვლილებებისა და დამატებების შეტანის შესახებ“, 14/04/1991.
2. საქართველოს პარლამენტის რეგლამენტი, 20/09/1994.
3. საქართველოს კონსტიტუცია, 24/08/1995.
4. საქართველოს კონსტიტუცია, 21/02/1921.

5. საქართველოს კონსტიტუციური კანონი „საქართველოს კონსტიტუციაში ცვლილების შეტანის შესახებ“, 19/10/2017.
6. საქართველოს პარლამენტის რეგლამენტი, 06/12/2018.
7. საქართველოს ორგანული კანონი „ნორმატიული აქტების შესახებ“, 22/10/2009.
8. საქართველოს რესპუბლიკის კანონი სახელმწიფო ხელისუფლების შესახებ, 06/11/1992.
9. საქართველოს რესპუბლიკის კანონი „საქართველოს რესპუბლიკის პრეზიდენტის თანამდებობის დაწესებისა და მასთან დაკავშირებით საქართველოს რესპუბლიკის კონსტიტუციაში ცვლილებებისა და დამატებების შეტანის შესახებ“, 1992.
10. საქართველოს პარლამენტის რეგლამენტი, 1994.
11. 2017 წლის 13 ოქტომბრის კონსტიტუციური კანონის „საქართველოს კონსტიტუციაში ცვლილების შეტანის შესახებ“ განმარტებითი ბარათი,
12. გეგენავას დ. (რედ.), შესავალი საქართველოს საკონსტიტუციო სამართალში, რედაქტორობით, სულხან-საბა ორბელიანის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, თბ., 2019, 31.
13. კობახიძე ი., კონსტიტუციური სამართალი, პირველი გამოცემა, თბ., 2019, 290.
14. პაპაშვილი თ., პრეზიდენტის ვეტოს უფლება: განზომილება და კონტექსტი, სახელმწიფო მმართველობის მოდელები: საქართველოს საკონსტიტუციო სინამდვილე და პერსპექტივა, დ. გეგენავას რედაქტორობით, თბ., 2016, 28.
15. ძამაშვილი ბ., ვეტოს უფლებით პრეზიდენტის აღჭურვის მიზანშეწონილობა საქართველოში არსებულ სამართლებრივ და პოლიტიკურ რეალობაში, სტუდენტური სამართლებრივი ჟურნალი, 2013, 99.
16. ჯავახიშვილი პ., საქართველოს პრეზიდენტის ვეტოს ევოლუციის ქრონიკა, საიუბილეო კრებულში; „ავთანდილ დემეტრაშვილი 80“, თბ., 2021.
17. ჯავახიშვილი პ., საქართველოს პრეზიდენტის ვეტოს ნორმატიული მონესრიგების ანატომია, კრებულში: „კონსტიტუციონალიზმის 800 წელი“, თბ., 2017, 114, 116.